

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(369.1)“04/05”

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

ПРОБЛЕМА ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУНІВ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ О. МЕНЧЕН-ХЕЛФЕНА (II)

У статті-рецензії аналізується монографія відомого номадиста-гунолога ХХ ст. Отто Менчен-Хелфена “Світ гунів”, де автор, на основі залучення й аналізу обширного писемного матеріалу і численних археологічних артефактів, зробив спробу в узагальненому вигляді відтворити складну та неоднозначну історію гунського етносу.

Ключові слова: етногенез, мова, історія, варвари, номади, європейські гунни, Аттіла, гунське нашествя, Римська імперія.

Ярослав ЯНОВСКИЙ

ПРОБЛЕМА ИСТОРИИ ЕВРОПЕЙСКИХ ГУННОВ В НАУЧНЫХ СТУДИЯХ О.МЕНЧЕН-ХЕЛФЕНА (II)

В статье-рецензии анализируется монография известного номадиста-гунолога ХХ в. Отто Менчен-Хелфена “Мир гуннов”, где автор, на основе привлечения и анализа обширного письменного материала и многочисленных археологических артефактов, сделал попытку в обобщающем виде воссоздать сложную и неоднозначную историю гуннского этноса.

Ключевые слова: этногенез, язык, история, варвары, номады, европейские гунны, Аттіла, гуннское нашествие, Римская империя.

Yaroslav YANOWSKYJ

PROBLEM OF THE EUROPEAN HUNS HISTORY IN RESEARCHES OF O. MENCHEN-HELFEN (II)

This article reviews and analyzes the monograph of the famous nomadist hunoloh of the twentieth century Otto Menchen-Helfen “The World of the Huns”, in which the author attempted in generalized form to reproduce complex and ambiguous story of the Hun ethnic group on the basis of involvement and extensive analysis of written material and numerous archaeological artifacts.

Keywords: ethno genesis, language, history, barbarians, Nomads, European Huns, Attila the Hun invasion, the Roman Empire.

Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture. – Berkeley; Los Angeles; L.: University of California Press, 1973. – 602 p.

Продовжуючи рецензувати монографію О. Менчен-Хелфена*, доречно зазначити, що наступні чотири розділи [45, с. 201-374] науковець присвятив висвітленню традиційних, суто гунських видів озброєння, а також усталеним духовно-релігійним пріоритетам, світоглядним орієнтирам (ментальним

засадам) та мистецьким уподобанням кочового гунського соціуму в IV-V ст. Окремий невеликий розділ [45, с. 358-374] дослідник присвятив аспектам, пов'язаним з питаннями визначення гунської раси (в межах процесу гунського етногенезу) та їх цивілізаційної складової.

Отже, у п'ятому розділі ("Озброєння") [45, с. 201-258] О. Менчен-Хелфен подає ґрунтовну і всебічну характеристику основних видів гунського озброєння. У восьми параграфах розділу він послідовно аналізує та описує функціональну специфіку і переваги гунської кінноти (з точки зору її тактичних завдань на полі бою), гунського лука, гунських мечів, списів, ласо та захисних обладунків. В останньому параграфі [45, с. 205-258] О. Менчен-Хелфен розглядає роль гунів – як найманців та федератів – у римській армії V ст.

Підкреслюючи, що гуни не мали власної піхоти, не були обізнані в мистецтві здійснювати облоги міст, користуватися артилерією і т.зв. грецьким вогнем, вони як вершники й кіннотники залишались в ту епоху неперевершеними, домінуючи над кіннотою інших варварських племен – зокрема, готів, вандалів і аланів [45, с. 201-221], тим більше, що, як відомо, римська армія взагалі не сформувала у своєму складі кінноти як окремої бойової одиниці. Римський легіон (4,5 тис. осіб) нараховував у добу Пізньої Античності лише дві али вершників (ліву та праву) по 60 воїнів, завданням яких було не допустити оточення легіону з флангів. Таким чином, акцентує О. Менчен-Хелфен, гунська кіннота відігравала в римському війську у першій половині V ст. головну атакуючу роль [45, с. 257].

Основні моменти, викладені в роботі О. Менчен-Хелфеном стосовно традиційного гунського озброєння і тактики ведення бою, зводяться до наступних описових характеристик і реконструкцій. Генетичний зв'язок між гунами Південно-Східної Європи та хунну Центральної Азії добре простежується у сфері військової справи. Зокрема, військо хунну складалося із загонів кінноти, озброєних потужними складно-складовими луками; атакувала кіннота хунну зазвичай розсипною лавою. Їх тактика, зазначає О. Менчен-Хелфен, ґрунтувалась на підвищеній далекобійності луків, що дозволяло їм майже ніколи не вступати в ближній бій, а ефективно вести обстріл супротивника зі значної відстані, тобто битися з найменшими для себе втратами [45, с. 224-225]. В ході бою хунну також застосовували різні військові маневри і хитрощі; стратегія відповідно базувалася на раптовості нападу, й стрімкому та глибокому проникненні в тил ворога [45, с. 225]. Всі основні компоненти військової практики європейських гунів, особливо в ранній період їхнього перебування в Південно-Східній Європі, були практично ідентичними хуннським [45, с. 226]. Цей висновок дослідника підтримали й інші авторитетні фахівці-номадисти – Т. Джонс і А. Ерейра [12], Дж. Пенроз [16], М. Бабкок [23], С. Харві [34].

* Див.: Яновський Я. Проблема історії європейських гунів у наукових студіях О. Менчен-Хелфена (I) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2013. – Т. 1 (35). – С. 310-319.

Далі О. Менчен-Хелфен підкреслює, що, незважаючи на всі невдачі Аттіли щодо встановлення свого контролю над сусідніми племенами, його армія наводила жах на тогочасні європейські етноси не лише своїм виглядом, а також і вмінням поводитися зі специфічним озброєнням [45, с. 239]. Розглядаючи наступальну зброю гунів, вчений звертається до повідомлень Аполлінарія Сидонія. Останній, пише О. Менчен-Хелфен, говорить про “ретельно оброблені” луки і стріли гунів, як про предмети їхньої особливої пристрасті. Гуни, в тому числі й їхні вожді, славилися своїм неперевершеним мистецтвом стрільби з лука [45, с. 229]; про це згадує, акцентує О. Менчен-Хелфен, і візантієць Прокопій Кесарійський [45, с. 230]. Лук гунів за своєю конструкцією був складно-складовим (тобто модифікаційним); він мав такий самий вигляд, як і луки з озброєння хунну.

Отже, на переконання О. Менчен-Хелфена, головною конструктивною особливістю гунського лука була саме його “модифікаційність”; основу ж складала “кибить” у вигляді дуг-плечей, які з’єднувались прямою рукояттю-перехопленням (місце, за яке тримали лук). Кибить, характеризує О. Менчен-Хелфен, складалась з декількох частин дерева і могла розбиратись, на відміну від класичних хунських луків, котрі були склеєні (а отже не розбирались) та мали на кінцях рогові або залізні кінцеві накладки [45, с. 230-231]. Для більшої гнучкості кибить міцно перев’язувалась сухожиллям, а її кінці й рукоять підсилювались кістяними та роговими накладками.

Саме цей вид зброї дальнього бою одержав серед науковців, резюмує О. Менчен-Хелфен, назву “гунського лука”; його конструкційна специфіка остаточно сформувалась у кочовиків східної частини Центральної Азії в II ст. до н.е., і потім поступово поширилась до теренів Західної Європи [45, с. 231]. Середня довжина гунських луків (судячи з наявних взірців) зазвичай сягала 120-150 см. Стосовно питання про фактичну та прицільну дальність гунських луків, то тут багато чого залежало, логічно відзначає О. Менчен-Хелфен, від розмірів та ваги конкретного лука, особливо його конструкції, і габаритів стріли [45, с. 232]. Максимальна відстань пострілу зі складно-складових луків коливалась у V ст. в межах 165-230 м., а ефективний сектор обстрілу визначався 50-150 м. Луки гунів могли пробивати обладунки воїнів з відстані в 100 м.

Характеристика тактичних особливостей гунської кінноти, у висвітленні О. Менчен-Хелфеном, зводилась до наступного узагальнення. Тактика бою (улюблений прийом – т.зв. “карусель”: воїни по колу обстрілювали бойові позиції ворожого війська), яку практикували гуни, передбачала обстріл ворога, особливо з флангів, на великій відстані [45, с. 255]. Дана тактика добре спрацьовувала проти важкоозброєної римської та візантійської піхоти, змушуючи ворога заглиблюватись в степ: далі, як підкреслює О. Менчен-Хелфен, виснажені війська супротивника оточувались кільцем гунських вершників і нещадно розстрілювались. На відміну від візантійців і персів, у яких у війську лучники переважно були пішими, гунська кіннота після стрімкого нападу так само стрімко відступала в степ, іноді без жодних втрат зі свого боку [45, с. 255-256].

В шостому розділі – “Релігія” [45, с. 259-295] – О. Менчен-Хелфен так само ґрунтовно, на широкому фактологічному матеріалі, реконструює гунську номадичну релігію, її традиції, культово-обрядову практику, сакральний та символічний контекст, значення оберегів, висвітлює міфологічні уявлення, гунську космологію та космогонію, здійснює порівняльний аналіз між гунськими релігійними віруваннями та основами християнського віровчення. Розділ складається з семи параграфів: “Гуни і християнство” [45, с. 260-267], “Ясновидці та шамани” [45, с. 267-270], “Божественна монархія” [45, с. 270-274], “Страва” [45, с. 274-278], “Священний меч” [45, с. 278-280], “Маски і амулети” [45, с. 280-286], “Ідоли” [45, с. 286-295]. Як бачимо, О. Менчен-Хелфен до сфери своїх наукових інтересів залучив майже весь наявний “асортимент” гунської релігійної практики.

Реконструюючи й характеризуючи гунську релігійну систему, О. Менчен-Хелфен робить спробу відтворити, з точки зору світоглядно-ментальної своєрідності, “модель” гунського духовно-релігійного універсалу. У своїй реконструкції вчений так репрезентує означену модель. Західні гуни у своїй релігійній практиці та ритуалах дотримувались традицій далекосхідних родичів – тобто азійських хунів (хунну) [45, с. 266]. Останні, зауважує О. Менчен-Хелфен, століттями щорічно навесні приносили жертву “своїм пращурам, небу, землі та духам” [45, с. 268]. Щоденно шаньюй двічі здійснював поклоніння: вранці – сонцю, що сходить, увечері – місяцю. Ритуал починався, стверджує дослідник, зважаючи на розташування зірок і місяця [45, с. 269].

В жертву воїнам, вірогідно прадідам, приносились, далі констатує О. Менчен-Хелфен, хоробрі бранці, і духи вимагали жертву через вуста шаманів. Ймовірно, припускає дослідник, практика людських жертвоприношень була пов’язана з древнім китайським шаманізмом та тибетською релігією бон [45, с. 269]. На початок V ст. у гунів, обґрунтовує свою думку О. Менчен-Хелфен, було сакралізоване вшанування (на рівні окремого культу) предків. Крім того, вчений підкреслює, що з культом предків була тісно пов’язана гунська поховальна обрядова практика. Згідно з даними археологів, тіла померлих вони зазвичай спалювали. З іншого боку, тіла самогубців не заслуговували бути захороненими в землі, їх гуни топили в болотах. Західні гуни, резюмує вчений, вірили, вшановуючи пам’ять померлих, що мерці з потойбіччя можуть помститися живим. Саме із поховальними обрядами у гунів пов’язані архаїчні демонологічні уявлення, а також різні магичні дії, – констатує О. Менчен-Хелфен [45, с. 283-284].

Весь поховальний обрядовий комплекс у гунів, за реконструкцією науковця, був чітко ритуалізованим. Ритуали з найдавніших часів мали забезпечити живих від “помсти” мертвих. Звідси й заборона чіпати могили предків і спеціально визначені місця для поховань та надмогильні знаки тощо. Місця поховань у гунів охоронялися – як різними магичними заклинаннями, втаємниченими діями, так і самими жерцями. Попри наївні магичні дії та демонологічні уявлення, поховальний обряд у гунів, як і в інших

кочових племенах, слушно підкреслює О. Менчен-Хелфен, спрямовував людську думку в русло морального осмислення буття людини на землі (в християнському сенсі – осмислення гріха) [45, с. 280]. Поховальні обряди у гунів супроводжувалися очищувальними жертвоприношеннями демонам і духам, проханнями, щоб ті взяли душі мертвих і їхні могили під свою опіку, та святковою поминальною учтою (тризною) [45, с. 291].

У гунів, за припущенням О. Менчен-Хелфена, могили предків ймовірно водночас ставали символом пам'яті про свій родовід та право жити й кочувати на землях предків. Тому західні гуни, як і інші степові завойовники, намагалися знищити місцеві поховання, у той час як для автохтонного населення такі намагання були найдієвішим стимулом до спротиву [45, с. 276]. Окремим ритуалом у гунів була поминальна тризна. Під час тризни гуни переважно вживали рештки офіруваних божествам тварин. У більшості випадків, за констатацією О. Менчен-Хелфена, це була “чиста” (безплідна) рогата худоба: бики, воли, телята, кози, вівці, а іноді й олені. У дар богам спалювалися тук (жирна частина), сальник на печінці та нирки. Натомість лопатки, стегна, грудину, хребтовину учасники жертвоприношення з’їдали після завершення обряду; причому, грудину і праву лопатку віддавали жерцю, а решту (ліву лопатку, стегна і хребці) споживали всі інші жертводавці [45, с. 276].

Згідно з традицією, продовжує аналізувати О. Менчен-Хелфен, гуни ховали своїх вождів і царів у всьому озброєнні й обладунку [45, с. 277]. Так само було поховано й Аттілу. Як і всі кочові народи, далі зазначає О. Менчен-Хелфен, гуни вірили в усілякі прикмети, віщування, чари. За їхніми переказами, акцентує вчений, перед смертю Аттіли нібито світила комета – сім ночей підряд, а коли змучене голодом і невдачами гунське військо побачило журавля, який знявся з гнізда на вершині замку в Аквілеї й виніс звідти своїх пташенят, то Аттіла запевнив, що це знак їхньої перемоги [45, с. 277]. Й дійсно, Аквілея впала. Історик відтворює й умовний “пантеон” гунських богів. Їх головними божествами, на його погляд, були Небесний Отець, його дружина Мати-Земля, бог вогню і бог війни. Проте зображень богів, вівтарів або храмів не існувало. Боги отримували як жертву тварин, зазвичай коней. Підготовлених тварин душили, а їх м’ясо готували на відкритому вогні, розведеному на костях самої тварини. Шмат м’яса традиційно кидали у вогонь, що символізувало початок обряду жертвоприношення. Бог війни персоніфікувався (як сакралізований символ, але не окремий культ) із залізним мечем, встромленим у купу хмизу. В жертву йому західні гуни, за реконструкцією О. Менчен-Хелфена, приносили велику кількість худоби та коней (зазвичай – 20-30 голів), а також декілька полонених (іноді – до 10), чією кров’ю зрошувався божественний символ [45, с. 277-278].

Коли помирав поважний гунський керманіч, його тіло клали на візок і довгою процесією, у супроводі дружин та слуг, об’їжджали усі підвладні землі (таку традицію, за констатацією О. Менчен-Хелфена [45, с. 278], практикували хуни при похованні свого шаньюя). Після цього правителя

ховали в дерев'яній камері (у двох чи трьох трунах), разом з декількома найближчими слугами, іноді – й друзями, котрих попередньо душили, кіньми і коштовним начинням для страв. Над місцем поховання вождя насипали великий земляний курган. Друзі та родичі очищувались, проходячи через намет, заповнений димом від кинутого на розігріті до червоного кольору камені конопляного насіння. Гуни, резюмує науковець, тим не менш тримали в таємниці свої релігійні традиції, ритуали, обряди, культи, прикмети та забобони [45, с. 278].

Наступний, сьомий розділ – “Мистецтво” [45, с. 297-356], О. Менчен-Хелфен ділить на чотири параграфи, де описує, використовуючи переважно археологічний матеріал і дані археологічних розкопок, золоті діадеми, т.зв. гунські мідні котли, дзеркала, “особисті” орнаменти, ювелірні прикраси тощо. В даному контексті фахівець у першу чергу констатує, що майже всі наявні археологічні артефакти можна зі значним ступенем вірогідності атрибутувати не як суто гунські речі, а скоріше – як речі “гунської доби”. До таких речей відносяться: гунські мечі та обладунки, знайдені у відповідних похованнях, “гунські” прикраси, низка найпоширеніших побутових дрібниць (персні, фібули, ланцюги, дзеркала, ножі, череси й т.п.).

Природно, що свою дослідницьку увагу автор переважно приділяє найбільш загадковому гунському артефакту – бронзовим котлам. Він, зокрема, відзначає наступне. Матеріальна культура східних гунів відома здебільшого за знахідками з могильників і поселень, розташованих у Монголії та Забайкальї. Основні знахідки західних гунів ідентифікуються по матеріалах з Угорщини, Румунії, Молдови та України [45, с. 306-307]. Таким чином, відзначає О. Менчен-Хелфен, будь-який гунський предмет одягу, прикрас, зброї або побутового вжитку є унікальним; і саме до таких унікальних артефактів відносяться бронзові й мідні казани.

У фондах Одеського археологічного музею, фіксує О. Менчен-Хелфен, зберігається уламок ручки бронзового казана гунської епохи, подарований музею головою Одеського товариства історії і старожитностей А.П. Бертье-Делагардом у 1902 р. Згідно із записом в каталозі Е.Р. Штерна, місце знахідки – Ольвія. Дві цілих посудини “казанної” форми походять зі Східної Європи – одну знайдено поблизу м. Сиктивкар, іншу – біля с. Осока Ульяновської області (Росія). Оформлення декору ручки ольвійського казана і ручки казана з с. Осока, за визначення О. Менчен-Хелфена, ідентичні [45, с. 309-310].

Другий уламок казана було знайдено під час розкопок двошарового поселення трипільської і черняхівської культур с. Тимково Кодимського району Одеської області у 1981 р. О. Менчен-Хелфен вважає, що казани використовувались як ритуальні посудини. На основі співставлень з відомими цілими формами казанів, знайдених в Тьортелі, Десса-Чуперчень, Шесточі, Капюшвольді, Варпалоті, дослідник здійснив повну реконструкцію форми казана з с. Тимково: він мав циліндричну форму корпусу із заокругленим дном, лійкоподібну ніжку, високе горло, відокремлене від корпусу кільцевим ребром, вертикальні шви від лиття у двоскладовій формі,

вертикальні рельєфні ребра і бокові грибоподібні виступи з характерним орнаментом [45, с. 310].

Як далі пише О. Менчен-Хелфен, територіально найближчим тимківській посудині є казан із казанком з Шесточів (Молдова), знайдений 1962 р. Співставляючи цей казан з тимківським, вчений звертає увагу на їхню подібність. До цього ж “гунського типу” відноситься казан, знайдений 1952 р. в станиці Іванівській на Дону і казан з с. Десса-Чуперчень (Румунія). Маленький шестачівський казанок, за описом О. Менчен-Хелфена, виготовлений з цільного листа червоної міді. Ці два предмети побуту, підкреслює фахівець, є першими знахідками гунської культури, виявлені на даний час археологами на території Прутсько-Дністровського межиріччя [45, с. 314-315]. Крім того, фрагменти “гунських” казанів були знайдені 1984 р. симферопольською археологічною експедицією на городищі Неаполь Скіфський, і 1977 р. геологічною експедицією Саратовського університету в печері біля с. Кизил-Адир. Однак, слушно зауважує О. Менчен-Хелфен, дискусія стосовно функціонального призначення, походження і причин поширення подібних казанів у Центрально-Східній Європі серед науковців триває [51, с. 93; 54, с. 207; 55, с. 171].

Найбільш складним для визначення й аналізу, і це підкреслює сам О. Менчен-Хелфен, є проблема “раси” та етногенезу європейських гунів. У восьмому розділі своєї монографії, який так і називається – “Раса” [45, с. 358-374], автор у двох параграфах розмірковує про племена “гсієн-ну”, їх етнічну приналежність, антропологічну специфіку і витоки (походження). Крім того, дослідник припускає, що т.зв. західні гуни на початок V ст. мали вже більш європеїдний вигляд, ніж монголоїдний (азіатський), хоча були, ймовірно, вихідцями зі Східної Азії [45, с. 360-362]. У своїх висновках та припущеннях О. Менчен-Хелфен орієнтується на роботи провідних західноєвропейських палеоантропологів. Разом з тим, він визнає, що його точка зору так само не є бездоганною, а система доказів має слабкі місця, в ряді випадків ґрунтуючись на припущеннях, здогадках, умовностях або логіці здорового глузду [45, с. 373].

Отже, як науковець, цей західноєвропейський вчений демонструє високий фаховий рівень, великий обсяг знань, аналітичну і методологічну майстерність, концептуальну оригінальність та джерелознавчу обізнаність як в писемних пам'ятках, так і в археологічних матеріалах. Одночасно О. Менчен-Хелфен виявив свій високий професіоналізм при обробці та інтерпретації розрізнених даних релігієзнавчого, мистецтвознавчого, етнологічного й антропологічного характеру. Автор також врахував досягнення історіографії, текстології та кодикології при реконструкції реалій, пов'язаних з повсякденним життям і побутом гунської номади в епоху Великого переселення народів.

З іншого боку, О. Менчен-Хелфен виступає як типологізатор і класифікатор гунських старожитностей IV-V ст., знайдених вченими-археологами у XX ст. на теренах європейського континенту. Не останню роль в наукових студіях

О. Менчен-Хелфена відіграє системний аналіз, спрямований на підтвердження особистої думки автора в межах його концептуальної позиції. Крім того, слід підкреслити, що дослідницький талант О. Менчен-Хелфена як номадиста і варваролога не викликає сумніву, оскільки думки та ідеї, висловлені ним в його узагальнюючій книзі, не втратили свого наукового рівня, актуальності і методологічного значення до сьогодні.

Завершуючи рецензування концептуального монографічного дослідження О. Менчен-Хелфена, варто підкреслити, що у дев'ятому та десятому розділах [45, с. 376-454] вчений акцентував увагу на двох найскладніших питаннях, пов'язаних з гунським феноменом, – проблемі реконструкції мови гунської номади та відтворення початкової історії європейських (західних) гунів у перше століття після того, як вони, пройшовши через “Каспійські ворота”, з'явилися на берегах Дунаю і поступово поширилися на території Центрально-Східної Європи – від Балкан та Паннонії, до Північного Причорномор'я та Кавказу. Останні два розділи книги – одинадцятий та дванадцятий [45, с. 456-484] – є відмінними від попередніх десяти. Особливість одинадцятої глави [45, с. 456-462] полягає в тому, що в ній О. Менчен-Хелфен знов повертається до суто джерелознавчого аналізу ряду найважливіших писемних джерел і робить спробу виділити об'єктивну інформацію і фактологію, яка міститься в них, від міфів, помилок та перекручень. Дванадцята, підсумкова глава [45, с. 464-484], була дописана, точніше відтворена згідно з нотатками і архівом О. Менчен-Хелфена, його другом та учнем Паулем Александром, оскільки видатний номадист несподівано помер, не дописавши головної праці свого життя.

Переходячи до безпосереднього аналізу чотирьох останніх глав монографії О. Менчен-Хелфена, необхідно відзначити, що глава “Мова” [45, с. 376-442] є найбільш цінною (в науковому сенсі), цікавою, оригінальною (з точки зору інтерпретації наявного лінгвістичного матеріалу) та дискусійною, адже проблеми, які в ній піднімаються, залишаються до кінця не розв'язаними, а отже, актуальними і перспективними для подальшого вивчення. Ця складна глава автором чітко, вмотивовано й логічно структурована шляхом поділу на відповідні параграфи (їх 10): “Роздуми про мову гунів” [45, с. 376-379], “Транскрипції” [45, с. 379-382], “Етимології” [45, с. 382-386], “Германізовані та германські імена” [45, с. 386-390], “Іранські імена” [45, с. 390-392], “Тюркські імена” [45, с. 392-412], “Імена невизначеного походження” [45, с. 412-422], “Гібридні імена” [45, с. 422-427], “Назви племен” [45, с. 427-441], “Висновки” [45, с. 441-442]. Всебічний аналіз, здійснений О. Менчен-Хелфеном, дозволив автору стверджувати у “Висновках” до глави, хоча й не в категоричній формі, що європейські гуни в етнічному плані (тут він покладається на авторитет відомого лінгвіста тюрколога А. Клаусона) належали до т.зв. уральських сарматів, котрі “в расовому відношенні були європеоїдами” [45, с. 441]; лінгвістично вони так само репрезентували, на думку О. Менчен-Хелфена, один з найдавніших діалектів європейських сарматів [45, с. 442].

Зрозуміло, що докази та припущення вченого, котрі ґрунтуються на критиці ряду інших фахівців, так само мають слабкі місця, варіативність трактувань, неоднозначність наукових тверджень. Разом з тим, як варваролог, О.Менчен-Хелфен категорично відкидає можливість “слов’янства”, “сарматства” або “симітства” європейських гунів. Інше твердження дослідника декларує, що суто на лінгвістичному аналізі мертвих або “загублених” мов, які мали поширення у світі чисельних варварських племен, важко довести чи атрибутувати етнічну приналежність будь-якого племені в епоху Великого переселення народів [45, с. 385]. Таким чином, як вже підкреслювалось, гунське “мовне питання” залишається відкритим для подальших наукових дискусій. Необхідно також додати, що від гунської мови переважно залишились або власні імена, або географічні назви – здебільшого гідроніми. Тому для дослідників реконструкція мови гунів є надзвичайно складною справою, яка у більшості випадків носить гіпотетичний характер.

Наступна, десята глава книги О.Менчен-Хелфена [45, с. 444-454], не поділена на параграфи. Можливо, це пов’язано з надзвичайно скудним фактологічним матеріалом, який автор зробив спробу узагальнити й викласти послідовно – у хронологічному порядку. Остання, написана вченим глава, присвячена найбільш ранній історії гунської номади і має симптоматичну назву: “Ранні гуни у Східній Європі”. Стисла історична реконструкція початкової фази “добы гунів” у Європі О.Менчен-Хелфеном зводиться до наступних реалій. В 370 р. орда вторглась зі сходу на територію Північного Причорномор’я. Спочатку гуни розгромили аланів – сарматський субетнос, котрий утримував землі по обидві сторони ріки Танаїс (Дон), а також простягав свої володіння на північ від Меотіди до передгір’я Північного Кавказу. Приєднавши до себе силоміць залишки аланів, які вціліли від різанини, прибульці почали наступ на велику державу Германаріха – короля готів. Цей племінний союз зазнав страшної поразки, а сам готський керманіч покінчив життя самогубством. Частина остготів була включена до складу гунського племінного об’єднання; решта воїнів втекла до своїх союзників – вестготів. Гуни, однак, напали і на самих вестготів, які після недовгого опору відступили. Так почалось панування гунської номади на терені Центрально-Східної Європи [45, с. 453].

Одинадцята глава має назву “Додатки”. Ці додатки пронумеровані і складаються з п’яти тематичних нарисів: “Хроніка 452 р.” [45, с. 456-457], “Вірменські джерела” [45, с. 457-459], “Цифри Олімпіодора” [45, с. 459], “Удавана втрата Паннонії Першої в 395 р.” [45, с. 459-461], “Релігійні мотиви в гунському мистецтві?” [45, с. 461-462]. Як бачимо, за своєю проблематикою, додатки не є прямо взаємопов’язаними; природно, їх об’єднує лише т.зв. гунське питання. У першому додатку О.Менчен-Хелфен всебічно аналізує і порівнює повідомлення, які містяться в анонімній Галльській хроніці, яка, вірогідно, була складена 452 р., і де мова у першу чергу йде про апогей правління Аттіли – тобто, про його вторгнення у Південну Галлію, війну із Західною Римською імперією, взаємини з полководцем імператора

Валентиніана III Аецієм і Каталаунську битву 451 р. В другому додатку автор ґрунтовно аналізує і характеризує корпус вірменських джерел, у більшості випадків, як зауважує сам О.Менчен-Хелфен, проігнорованих іншими фахівцями. Зокрема, науковець розглядає автентичні вірменські історичні хроніки V-VI ст., складені Елісом Вардапетом, Фаустусом з Бузанти й Лазарем з Парба, де майже детально описуються події у Західній Європі 450-451 рр. О.Менчен-Хелфен робить логічний висновок, що вірмени достатньо добре знали про доленосні події, які відбувались на теренах Європи в епоху Пізньої Античності [45, с. 458].

Третій нарис з додатків присвячений цифрам, які у своєму історичному трактаті подає Олімпіодор Фіванський. Цифри в його “Історії” стосуються різних проявів економічної, воєнної та соціальної складової життя і побуту гунської номади у V ст. Зокрема, в опусі Олімпіодора фігурують цифри щодо податків, котрі сплачувались гунам підкореним населенням, цін на золото, срібло, шовкові одежі, якими з гунськими керманичами розраховувались римляни та візантійці, цін на перець – головний продукт гунського товарообміну (саме перець у ті часи слугував консервантом для довготривалого збереження запасів м’яса, і гуни його цінували понад усе), а також стосовно кількості урабівлених та проданих гунами жінок і дітей, числа загинувших гунських воїнів у різних битвах, сум за викупи знатних римських патриційів і т.п. О.Менчен-Хелфен піддає ретельному аналізу цифри, наведені Олімпіодором, і частково їх корегує, користуючись даними з інших джерел.

В четвертому нарисі мова йде про удавану втрату Римською імперією провінції “Паннонія Перша” 395 р., тобто в час, коли за заповітом імператора Феодосія і Великого стара греко-римська Імперія була офіційно поділена (після смерті батька) між двома його синами – Гонорієм (він одержав Захід) та Аркадієм (останній отримав у володіння Схід – Візантійську державу), і що до “від’єднання” провінції долучилися гуни, котрі “допомагали” готам. Про цю “втрату” згадується лише в одному приватному листі, датованому тим самим роком, і адресованому римському нобілю Геліодору. Проведена атрибуція і текстологічний аналіз дозволили О.Менчен-Хелфену визначити, що ніякої втрати насправді не було: Рим у 395 р. не втратив свою провінцію “Паннонія Перша”, а гунська номада на неї ще не претендувала [45, с. 460].

Останній додаток є найбільш цікавим з точки зору авторської позиції. В ньому О.Менчен-Хелфен робить спробу відповісти на одне з ключових питань у контексті визначення рівня гунської “цивілізаційності”, а саме – чи присутні (властиві) релігійні мотиви в гунському мистецтві й чи насправді гуни мали власне мистецтво? Свій науковий висновок дослідник резюмує чітко та категорично: всі наявні “прояви” гунського “сакрального мистецтва”, які “ідентифіковані” багатьма археологами, етнологами, релігієзнавцями та мистецтвознавцями (культурологами), так само широко прослідковуються в археологічному матеріалі (численних артефактах) інших європейських та азіатських племен, народів і цивілізацій [45, с. 461].

Отже, підкреслює О.Менчен-Хелфен, суто “гунське” мистецтво (в усіх його проявах та “ідентифікаціях”), як і “релігійні мотиви”, не виокремлюються й, таким чином, не піддаються обґрунтованій науковій типологізації та класифікації [45, с. 462].

Остання глава книги О.Менчен-Хелфена в історичному плані певною мірою має узагальнюючий характер і була відтворена, як вже згадувалось, за рукописами автора його колегою (так само професором університету Берклі) П.Александром. Назва глави – “Місце дії: Римська імперія в часи гунських вторгнень” [45, с. 464-484]. В даному розділі П.Александр у стислій формі викладає воєнно-політичну історію західних гунів останньої третини IV – першої половини VI ст., і це є своєрідним завершенням десятої глави, написаної самим О.Менчен-Хелфеном. П.Александр подає матеріал у суто нарративному варіанті, тобто послідовно, без полемічних відступів і обговорення інших точок зору, що існують в тематичній історіографії, він описує головні події у Західній та Центральній Європі, які були пов’язані з широкомасштабними гунськими інвазіями.

Зокрема, учень О.Менчен-Хелфена висвітлює нашествя гунів на Балкани, у Південну Галлію, прирейнські області, їх війни зі Східною Римською імперією (Візантією), аланами, остготами та вестготами, Західною Римською імперією, які точилися з кінця IV ст. й протягом першої половини V ст. – в епоху гунського воєнного домінування на терені Центрально-Східної Європи [45, с. 475-477]. Крім того, П.Александр аналізує причини, які, після смерті 453 р. вождя Аттіли, призвели до поступового занепаду гунської номади, втрати нею воєнного потенціалу, політичної ваги і державотворчого статусу в міжнародних відносинах, які сформувались у Європі саме на другу половину V ст. внаслідок остаточного розпаду і зникнення 476 р. з історичної арени та європейської мапи старого римського соціуму [45, с. 482-483]. Зрештою, висновки власне П.Александра не претендують на новизну, оригінальність або концептуальність. Їх головна мета – логічне завершення фундаментального дослідження О.Менчен-Хелфена.

Таким чином, висновки стосовно останніх чотирьох розділів реферованої роботи О.Менчен-Хелфена, можна звести до низки аналітичних узагальнень. По-перше, в розділі, присвяченому проблематиці гунської мови, О.Менчен-Хелфен, на відміну від багатьох інших істориків Євразії, демонструє майже унікальну компетентність в галузі тюркської філології, археології та історії мистецтв. Його широкий науковий діапазон дослідника ґрунтується на знанні автентичних джерел та досягненнях в галузі історіографії. Мовна підготовка (знання давньогрецької мови, латини, китайської, давньоперської, французької, німецької, італійської і навіть російської) дозволила О.Менчен-Хелфену продемонструвати власний концептуальний підхід не лише при всебічному філологічному аналізі гунської “мовної складової”, а й при висвітленні питань гунського етногенезу та антропогенезу.

Не менш важливими є погляди О.Менчен-Хелфена на природу (витоки), ознаки та характерні риси гунського мистецтва, пов’язаного з

металообробкою. Підкреслюючи важкість, майже неможливість, якщо орієнтуватись лише на археологічні артефакти, чіткої ідентифікації гунських “старожитностей”, вчений, проте, ідентифікує певну технічну та стилістичну послідовність серед металевих предметів з гунських могил в широко розкиданих одна від одної місцевостях на величезному Євразійському континенті, тим самим частково розвінчуючи міф, сформований в історичній науці протягом другої половини XIX – першої половини XX ст. про повне “неуцтво” та дилетантизм гунів в мистецтві обробки кольорових металів.

З іншого боку, О.Менчен-Хелфен справедливо констатує, що гунська металева орнаментация на предметах кінської упряжі та декоративні мотиви, котрі зустрічаються в оздобленні традиційної гунської зброї й рідкісних ювелірних прикрасах, неможливо до кінця з впевненістю атрибутувати через брак необхідного для цього археологічного матеріалу. Тим не менш, наукові висновки О.Менчен-Хелфена, як і його дослідницька методологія та концептуальна точка зору в осмисленні гунського феномену на цивілізаційному рівні, залишаються в сучасній номадистиці, з одного боку, безсумнівно, актуальними, з іншого – продовжують мати гострий дискусійний характер.

В межах узагальнення проаналізованої монографії О. Менчен-Хелфена, необхідно зробити ряд висновків рецензійного характеру. В першу чергу доречно констатувати, що в межах соціо-політичної ситуації, яка склалась у V ст. на терені Західної та Центральної Європи внаслідок варварських нашеств'я і, зокрема, гунського чинника – як одного з домінуючих, в самому середовищі гунів відбувається майнова диференціація, яка підтверджується археологічними знахідками; паралельно починається й соціальне розшарування, хоча цей процес ще перебуває в зародковій стадії. З іншого боку, поступове посилення антагонізмів у гунському суспільстві стримувалось необхідністю етнічної консолідації під час майже постійних війн, для утримання в покорі завойованих племен і певною мірою пом'якшувалось одержуваною здобиччю та даниною. Ці аспекти найбільш ґрунтовно висвітлені й охарактеризовані О. Менчен-Хелфеном.

Крім того, дослідник також акцентує увагу на тому, що у гунів часів Аттіли існувало патріархальне рабство; рабами, зазвичай, ставали полонені. Разом з тим, гуни практикували т.зв. тимчасове рабство, коли хазяї примушували полонених брати участь у військових кампаніях і битися заради здобичі, котра слугувала їм викупом. Гунський соціум майже повністю забезпечував себе за рахунок війни, данини, торгівлі полоненими і паразитував на економіці завойованих земель. У господарській діяльності, котра обмежувалася скотарством, раби, як підкреслює О. Менчен-Хелфен, використовувались мало.

За обґрунтованим твердженням автора, у військовому мистецтві гуни в 20-х – 50-х рр. V ст. не знали собі рівних на терені Західної та Центральної Європи. На середину століття Дакія і вся Паннонія знаходилися в їхніх руках; після форсування Дунаю та Рейну вони захопили Сирмій, дійшли

до Орлеана та Медіолана. Однак гунське суспільство другої чверті V ст. перебувало лише на стадії розкладу родоплемінної організації, тобто в перехідному стані з ознаками потестарності. З іншого боку, політична “надбудова” кочового гунського соціуму еволюціонувала, як підкреслює О. Менчен-Хелфен, набагато швидше, ніж його соціальна структура, у зв’язку з тією винятковою військовою могутністю, котра була досягнута гунами за правління Аттіли, коли римські імператори мусили рахуватись з гунським чинником у своїх політичних планах та діях.

Одночасно фахівець зазначає, що на час вторгнення в Європу гуни займались табірним кочовим скотарством. У народів еллінізованого греко-римського світу, котрих гунські племена намагались підкорити, вже давно виникло орне землеробство і розвинулось ремесло, а в межах вузької смуги узбережжя Середземномор’я серед тамтешнього населення існував високий культурно-цивілізаційний рівень. На думку О. Менчен-Хелфена, процеси поступової соціальної та майнової диференціації перетворились на визначний “важель”, який сприяв активізації серед гунів намірів розширити свою економічну базу шляхом грабіжницьких набігів на сусідні племена та народи.

Ці напади здійснювались з метою грабунку, отримання данини, захоплення багатств і скарбів, військовополонених та коштовної зброї, заради привласнення чужого майна і скота тощо. Оскільки однією з необхідних умов табірної кочової скотарства є наявність випасів, гуни, як пише О. Менчен-Хелфен, природно спустошували й руйнували населені пункти, перетворюючи спалюжені місцевості на пасовиська; і тому вони майже ніколи, як відомо, не користувались підтримкою з боку автохтонного населення Західної Європи. Крім того, як логічно констатує автор, правителі обох частин Імперії в першій половині V ст. широко використовували військовий потенціал гунів як ударної сили для реалізації своїх політичних планів та придушення повстань племен, які на той час оселились в римських провінціях. Протягом 425-439 рр. саме гуни, як найманці, були на службі Равенського двору в Галлії, що поглибило протиріччя між ними та місцевим галло-римським населенням.

З іншого боку, О. Менчен-Хелфен комплексно аналізує та висвітлює у монографії аспекти, пов’язані з тогочасними воєнно-політичними реаліями. Зокрема, він констатує, що наприкінці 20-х і протягом 30-х рр. V ст. в боротьбі Імперії проти руху багаудів, племен бургундів, вестготів та франків основну роль відігравали саме гунські допоміжні війська, а не римські легіони; і це не випадково. Легіони як бойова одиниця на початок V ст. перестали бути основою римських польових військ. Кампанії 402, 408, 423, 428, 429, 435, 436, 437 та 439 років були проведені виключно гунськими допоміжними кавалерійськими загонами, більш рухливими, більш маневреними, більш мобільними і, зрештою, більш надійними через свою неприховану ворожість до місцевого населення. Одночасно поразка під стінами Тулузи показала гунам, що служба Равенському двору вимагає занадто великих зусиль і втрат

й приносить мало зиску; тому в наступні (40-ві) роки вони спрямували свої набіги вже на Візантію, скориставшись задіяністю її військ у важкій війні з Персією та вандалами.

В останніх розділах свого дослідження О. Менчен-Хелфен виважено резюмує матеріал щодо т.зв. гунського феномену в пізньоантичній історії Європи. Вчений цілком об'єктивно стверджує, що в епоху Аттіли гунни стали домінуючою силою європейського варварського світу. Багато германських племен вчилися у них, взявши цю номаду за взірць (особливо відчутно дана тенденція реалізувалась у бургундів); прямим підтвердженням наявності гунського впливу на германців і престижу гунських традицій серед останніх є епос про Нібелунгів. Археологія підтверджує одну зі складових цього престижу – надзвичайну “рясноту” золота серед гунської аристократії. Аттіла зі свого боку піддав іспиту могутність воєнного союзу гунів, досягнуту його попередниками.

Джерела та література: 1. Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний X века. – СПб.: Евразия, 2003. – 415 с.; 2. Бабст К.И. Аттіла, бичь пятого века. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1812. – VIII, 48, V с.; 3. Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. – Л.: ЛГУ, 1951. – 315 с.; 4. Боталов С.Г. Хунны и гунны // Археология, этнография и антропология Евразии, 2003. – № 1 (13). – С. 106-127; 5. Бувье-Ажан М. Аттіла: Бичь Божий. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 230 с.; 6. Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – М.: Терра, 2000. – 564 с.; 7. Вельтман А.Ф. Исследования о свевах, гуннах и монголах: В 3-х т. – М.: Тип-ия Шумана и Глушкова, 1858. – Т. II. Аттіла и Русь IV и V века. Свод исторических и народных преданий. – 6, IX, 219 с.; 8. Венелин Ю.И. О Болгарах на Волге, и об их переходе под именем Гуннов (Аваров, Козар) на Дунай // Историко-критические изыскания Юрия Венелина: В 2-х т. – М., 1856. – Т.2. – С. 95-104; 9. Гумилёв Л.Н. История народа хунну. – М.: АСТ; Люкс, 2004. – 704 с.; 10. Гиббон Э. Закат и разрушение Римской империи: В 7-ми т. – М.: Терра, 1997. – Т. III. – 624 с.; 11. Гиббон Э. Закат и разрушение Римской империи: В 7-ми т. – М.: Терра, 1997. – Т. IV. – 623 с.; 12. Джонс Т., Эрейра А. Варвары. – М.: Столица-Принт, 2007. – 464 с.; 13. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V в.). – СПб.: СПбГУ, 1994. – 365 с.; 14. Иностранцев К.Н. Хунну и гунны (Разбор теории о происхождении народа хунну, китайских летописей, о происхождении европейских гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов. – Л.: Нева, 1926. – II, 152, III с.; 15. Пьер Ф., Гизо Г. История цивилизации во Франции: В 4-х т. – М.: Рубежи XXI, 2006. – Т. 2. – 320 с.; 16. Пенроз Дж. Рим и его враги. – М.: ЭКСМО, 2008. – 296 с.; 17. Сиротенко В.Т. Взаимоотношения гуннов и Римской империи // Учёные записки Пермского ун-та, 1959. – Т. 12. – Вып. 4. – С. 70-97; 18. Тьери Ам. Аттіла. I. Гунны и мир варваров // Москвитянин, 1852. – № 4. – С. 73-95; 19. Тьери Ам. Аттіла. II. Владычество гуннов на Дунае. Аттіла и Бледа // Москвитянин, 1852. – № 5. – С. 1-15; 20. Тьери Ам. Аттіла. III. Аттіла и мир римский. 1. Заговор Феодосия против Аттілы. Римское посольство в Гуннию. 2. Двор Аттілы // Москвитянин, 1852. – № 7. – С. 61-100; 21. Тьери Ам. Аттіла. IV. Аттіла в Галлии. 1. Вторжение в Галлию. Св. Женевьева. 2. Осада Орлеана. Поражение Аттілы при Шалоне // Москвитянин, 1852. – № 10. – С. 65-108; 22. Энглим С., Джестис Ф.Дж., Райс Р.Р., Раш С.М., Серрати Д. Войны и сражения древнего мира. 3000 год до н.э. – 500 год н.э. – М.: ЭКСМО,

2004. – 270 с.; **23.** Babcock M. The night Attila died: solving the murder of Attila the Hun. – Berkley: Berkley Books, 2005. – 324 p.; **24.** Babcock M. The stories of Attila the Hun's death: narrative, myth, and meaning. – Dublin: Edwin Mellen Press, 2001. – 129 p.; **25.** Bäuml F. Attila: the man and his image. – Budapesht: Corvina, 1993. – 131 p.; **26.** Binyon L. Painting in the Far East. – L.: Tempus, 1913. – 369 p.; **27.** Brady C. The Legend of Ermanaric. – Berkley: Univ. Press, 1949. – 416 p.; **28.** Brion M. The Story of the Huns. – L.: R.M. McBride, 1931. – 286 p.; **29.** Brown Fr. E. The Excavations at Dura-Europos; Report of the Sixth Season. – New Haven, 1939. – 351 p.; **30.** Bury J.B. History of the Later Roman Empire. – L.: Macmillan, 1923. – 684 p.; **31.** Gárdonyi G. Slave of the Huns. – Dent: A.L.B., 1969. – 358 p.; **32.** Gordon C.D. The age of Attila: fifth-century Byzantium and the Barbarians. – Michigan: University of Michigan Press, 1966. – 228 p.; **33.** Haldon J.F. The Byzantine wars: battles and campaigns of the Byzantine era. – L.: Tempus, 2001. – 160 p.; **34.** Harvey C. Attila, the Hun. – N.Y.: Infobase Publishing, 2003. – 100 p.; **35.** Herbert W. Attila: King of the Huns. – L.: H.G. Bohn, 1838. – 553 p.; **36.** Hinds K. Huns. – L.: Marshall Cavendish, 2009. – 80 p.; **37.** Holland C. The death of Attila. – Knopf, 1973. – 273 p.; **38.** Howarth P. Attila, King of the Huns: Man and Myth. – L.: Barnes and Noble Books, 1994. – 205 p.; **39.** Hutton E. Attila and the Huns. – L.: Constable, Limited, 1915 – 228 p.; **40.** Ingram S. Attila the Hun. – Blackbirch: Blackbirch Press, 2002. – 112 p.; **41.** Laidlaw R. Attila: The Scourge of God. – Bruklin: Birlinn, Limited, 2007. – 320 p.; **42.** Laing J. Warriors of the dark ages. – Sutton, 2000. – 178 p.; **43.** Little P. Secret of Attila: The Fall of the Huns. – N.Y.: Publish America, 2007. – 188 p.; **44.** Man J. Attila The Hun. – L.: Transworld, 2005. – 389 p.; **45.** Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture. – Berkeley; Los Angeles: L.: University of California Press, 1973. – 602 p.; **46.** Mounter P. Attila the Hen. – Chicago: Jolly Good Egg Productions, 2008. – 84 p.; **47.** McGovern W. The early Empires of Central Asia. – L., 1939. – IX, 435 p.; **48.** Napier W. Attila. – L.: Orion, 2006. – 480 p.; **49.** Nicolle D. Attila the Hun. – Oxf.: Osprey, 2000. – 64 p.; **50.** Oliver M.T. Attila The Hun. – Lucent Books, 2005 – 112 p.; **51.** Price S.S., Price S. Attila the Hun: Leader of the Barbarian Hordes. – L.: Scholastic Library Pub, 2009. – 128 p.; **52.** Rice E. The Life and Times of Attila the Hun. – L.: Mitchell Lane Pub Incorporated, 2009. – 48 p.; **53.** Segura A., Ortiz J. Attila. – N.Y.: Heavy Metal Magazine, 2001. – 48 p.; **54.** Sugar P., Hanák P., Frank T. A History of Hungary. – Indiana: Indiana University Press, 1994. – 432 p.; **55.** Thompson E.A. The Huns. – Blackwell, 1996. – 279 p.; **56.** Thompson E.A. Romans and Barbarians: The Decline of the Roman Empire. – Wisconsin, 1982. – 553 p.; **57.** Várdy S.B. Attila. – Dublin: Chelsea House Publishers, 1991. – 111 p.